

תשובה בעניין הטלת פתיל תכלת בציצית בימינו

שולחן ערוך אורח חיים סימן יא

הרב פרץ אברהם רודמן

טבת תשפ"א

שאלה

נשאלתי, לא פעם, מפי יהודים מכפדי מסורת המבקשים לקיים מצוות ציצית כהלכתה, אם מוטלת עליהם חובה כיום להטיל בציציותיהם פתיל תכלת מסוג זה או אחר המוצע למכירה.¹

תשובה²

1. פתיל התכלת הוא עיקר מצוות ציצית

פתיל התכלת הוא עיקר מצוות ציצית. כך עולה מעיון בדברי התורה שבכתב וכך עולה גם מעיון בדברי התורה שבעל פה. קריאה מדוקדקת בפרשת ציצית בסוף פרשת שלח (במדבר טו, לו-מא) מגלה שפתיל התכלת הוא זה שאנחנו מצווים להסתכל בו, כדי שראייתו תזכיר לנו את כלל מצוות התורה:

לו וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר:

לחַדְבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם

וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל כַּנְּפֵי בְּגָדֵיהֶם לְדֹרֹתָם,

וְנִתְּנוּ עַל צִיצִית הַכֶּנֶף פְּתִיל תְּכֵלֶת:

לֹט וְהָיָה לָכֶם לְצִיצִית וּרְאִיתֶם אֹתוֹ

וְזָכַרְתֶּם אֶת כָּל מִצְוֹת ה' וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם וְלֹא תִתּוּרוּ וּגו'

הנושא של הפועל 'הָיָה' שבפסוק לט, פועל בגוף שלישי יחיד ממין זכר, יכול להיות אך ורק המילה 'פְּתִיל' המופיעה בסוף הפסוק הקודם. אין שם עצם אחר בפסוקים אלו המתאים לשמש נושא הפועל. מאותה הסיבה, גם כינוי המושא הישיר 'אֹתוֹ' המופיע בפסוקית הבאה הוא בגוף שלישי יחיד ממין זכר, ועל כן נסוב אף הוא על 'פְּתִיל

¹ בספרות חז"ל, המינוח לקשירת פתיל תכלת בין שאר פתילי הציצית הוא 'להטיל פתיל תכלת', בשעה שבלשון המקרא הפועל הוא 'לתת', כפי שכתוב בספר במדבר טו לח: 'וְנִתְּנוּ עַל-צִיצִית הַכֶּנֶף פְּתִיל תְּכֵלֶת'. במסגרת השיח ההלכתי הנוכחי אימצתי את הפועל שבספרות חז"ל ובספרות ההלכה לדורותיה.

² בכתיבת תשובה זו נעזרתי רבות בעבודת הגמר של הרב מתן שטיין בבית המדרש לרבנים ע"ש שכטר, "חידוש מצוות התכלת כהזדמנות הלכתית", משנת תשע"ט. מעבודתו המצוינת של הרב שטיין נודעו לי מקורות הלכתיים רבים המופיעים להלן. התשובה מבוססת גם על עבודת הגמר שלי באותו בית מדרש, משנת תש"ס. הרב שטיין תרם גם מכישוריו הלשוניים והספרותיים בעריכה לשונית של התשובה הנוכחית.

מן הראוי לציין שחוקרי המקרא אינם תמימי דעים באשר לדיוק הלשוני הזה. הרב פרופ' ברוך לויין כתב (בפירושו לספר במדבר בסדרת *Commentary Torah JPS*) שהפועל 'יהיה' נסוב על כלל הציווי הקודם ולא על מילה מסוימת. המעיין בספר *Die Inkongruenz im biblischen Hebräisch* (ויסבאדן, 1987) של החוקר יעקב לוי ייווכח לדעת שאין תמיד התאמה מלאה במספר ובמין הדקדוקי בין הפועל המקראי והנושא שלו, במיוחד כשמדובר בפועל 'יהיה'.³

אולם חז"ל קיבלו דווקא את הדיוק הלשוני המוצע, ואף הם סברו שהפועל וכינוי המושא הישיר מצביעים שניהם על פתיל התכלת. היו חכמים שציינו כי המושא של הפועל הראשון בפסוק לט הוא 'א[ו]תו' ולא 'אותם', משום שהיו בימי קדם גרסאות אחרות של הפרשה, כגון אלו המופיעות בנוסח השומרונים לתורה, בתרגום השבעים, בוולגטה ובתרגום ניאופיטי 1, שבהן מופיעות המילים 'והיו לכם לציציות וראיתם אותם'. לפי הנוסח הזה, גם ארבע הציציות כולן — ולא פתיל התכלת בכל אחת מהן לבדו — יכולות להיות המוקד המיועד של הראייה המצִנָּה. חז"ל דחו בפירוש את הגרסאות הללו. בספרי במדבר (פסקא קטו ד"ה 'ונתנו על', מהדורת הארוויץ עמוד 126, וראו גם ירושלמי ברכות פ"א ה"ב (ג,א)) כתוב: 'רבי מאיר אומר: 'וראיתם אותם' לא נאמר כאן אלא 'וראיתם אותם'. על בסיס הנוסח הזה קורא רבי מאיר קריאה מדרשית בפסוק: 'מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלה עליו הכתוב כאילו הקביל פני שכינה'; לפי המדרש, המילה 'אותו' מצביעה הן על פתיל התכלת הן על מי שאמר את פסוקי המצווה, אשר שמו צוין בראשית הפרשיה: 'ויאמר ה'" (מדרשים נוספים הדוחים קריאה אחרת ומדגישים שהמילה הנכונה היא 'אותו' ימצא הקורא במדרש ילמדנו, מהדורת מאן, ילקוט תלמוד תורה, פרשת שלח (דף סא, ע"ב) ד"ה 'והיה לכם לציצית' וכן במדרש תנחומא (מהדורת בובר) פרשת שלח, סימן ל, עמוד 74).

לא רק בהיגד מפורש חז"ל עומדים על כך שפתיל התכלת הוא עיקר מצוות הציצית. כך עולה גם מן 'ההוה אמינא' של האגדה על 'טלית שכולה תכלת' (במדבר רבה פרשה יח, ד"ה 'ויקח קרח' ובמקבילות בספרות חז"ל). באגדה קורח שואל: 'טלית שכולה תכלת מהו שתהא פטורה מן הציצית?'. לשאלתו טעם רק בעיני מי שסובר שראיית התכלת היא ורק היא קיום המצווה, ולכן ראיית טלית שכולה תכלת עשויה להיחשב כקיום המצווה גם ללא הטלת פתיל תכלת בודד אחד בכל פינה מפינות הטלית. גרסת האגדה המופיעה במדרש משלי (מהדורת בובר, פרשה יא) מביאה את השאלה בנוסח

³ תודתי נתונה לפרופ' שמואל פסברג שהאיר עיניי בנדון והפנה אותי לספרו של יעקב לוי.

רודמן, תשובה בעניין הטלת פתיל תכלת בציצית בימינו

עמ' 3.

אחר, שבו קורח מציג את הטלית שכולה תכלת ומכריז: 'אתה אמרת מעט ואני עשיתי הרבה'. גם נוסח זה מעיד על התפישה שעיקר המצווה היא בראיית צבע התכלת בציצית.⁴

על מרכזיותה של התכלת במצוות ציצית מעיד אף המינוח הנקוט לעיתים בפי חכמים: המצווה מכונה 'ציצית של תכלת' (מנחות מא ע"א) או 'תכלת' בלבד. במעשה המסופר במסכת סוכה יא ע"א כתוב: 'כי הא דרב עמרם חסידא רמא תכלתא לפרזומא דאינשי ביתיה' (מעשה זה של רב עמרם החסיד: תלה תכלת לבגד(ים) של בני ביתו). מהמשך המשפט ברור כי מדובר בציציות שלמות: 'תלאן ולא פסק ראשי חוטין שלהן' (תלה אותן כשלא היו כל החוטים מופרדים זה מזה כראוי).

ובכן, אין ספק שדעתם של החכמים הייתה אחידה ואיתנה: התכלת היא עיקר המצווה ולכן מי שאין לו תכלת בציצית שלו אינו מקיים את המצווה כהלכתה. קביעה זו מנוסחת בבירור בדברי הרא"ש (תוספות הרא"ש על שבת כה ע"ב ד"ה 'סדין בציצית ב"ש פוטרין'): 'עיקר מצות ציצית תכלת הוא'.

הייתה גם הבנה רווחת בתקופת חז"ל באשר לדרך שבה פתיל התכלת אמור לשמש תזכורת לכלל מערכת המצוות. בכמה מקומות מובא הסברו של רבי מאיר: 'מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד, שנאמר: 'וַתַּחַת רַגְלָיו כְּמַעֲשֵׂה לְבַנְת הַסְּפִיר וּכְעֶצֶם הַשָּׁמַיִם לְטַהַר' (שמות כד, י) וכתוב: 'כְּמִרְאֵה אֲבֵן סַפִּיר דְּמוֹת כְּסֵא' (יחזקאל א, כו) (מנחות מג ע"ב וראו גם בירושלמי ברכות א, ב ובעוד מקבילות). מי שמביט בפתיל התכלת נזכר במי הים הנראים כחולים, בשמיים הנדמים אף הם כחולים ובכיסא הכבוד של האל הבלתי נראה, כיסא שצבעו מתואר כצבעה של אבן הספיר. פתיל התכלת משמש, אם כן, מוקד להתבוננות ולמדיטציה האמורות להביא לתודעתנו את נוכחות האל בעולם.

דעה זו, שפתיל התכלת הוא עיקר המצווה, משתקפת גם בהלכה הבתורתלמודית. לדעת הרשב"א, שלא התקבלה הלכה למעשה:

היוצא בשבת בטלית שאינה מצוייצת כהלכתה חייב חטאת. מכאן אוסרין לצאת בטליתות שלנו בשבת מחוץ לעירוב. שטליתות שלנו שמא אינם עשויין כדין. וכמו כן אין לנו תכלת והעיקר הוא התכלת. (שו"ת רשב"א חלק א, סימן תתעח).

2. משבר היעלמות התכלת

⁴ את התובנה הזאת מן המדרשים למדתי בזמנו ממורי פרופ' משה בנוביץ, ותודתי נתונה לו על כך.

כבר מתקופה קדומה יש סימנים המלמדים כי התכלת נעשתה מוצר נדיר וקשה להשגה. כשהיה הצבע מצוי, הוא הופק מ'ידם' של 'דג' או 'חילזון' (מנחות מד ע"א ועוד מקורות), אך ממקורות חז"ל אי אפשר לזהותו במדויק. חז"ל ידעו שמצמחים מסוימים אפשר להפיק צבע הזהה כמעט לחלוטין לתכלת העשויה כהלכה מן החילזון (ראו בבא מציעא סא ע"ב ומנחות מ ע"א), אך לא היו מוכנים לומר שהצבע ההוא עומד באמות המידה הנדרשות כדי להיות תכלת אמיתית. בעיניהם, התכלת איננה גוון מסוים אלא תוצר המופק מחומר מסוים (כלומר מ'ידם' החילזון) לפי תהליך מסוים (ראו פרטים במנחות מב ע"ב). העובדה שהופיעה בשוק תכלת מזויפת (המכונה בפי חז"ל 'קלא אילן') מעידה על המחיר היקר של הצבע האמיתי.

כבר מימי המשנה אנחנו מתחילים לשמוע על בעיות בהשגת צבע התכלת. במשנה מנחות (ד: א) אנו קוראים: 'הַתְּכֵלֶת אֵינָהּ מְעַקֶּבֶת אֶת הַלֶּבֶן, וְהַלֶּבֶן אֵינוֹ מְעַקֵּב אֶת הַתְּכֵלֶת'. מקור אחר מאותה תקופה, ברייתא המובאת בבבלי מנחות (לח ע"ב), מתאר אף הוא את המצב הזה: 'רבי יצחק אומר משום רבי נתן שאמר משום רבי יוסי הגלילי שאמר משום רבי יוחנן בן נורי: אין לו תכלת, מטיל לבן'. אולם, היעדר התכלת במקורות אלו עשוי להיות תיאור של מצב ארעי וחולף, בדומה למצב המתואר בהמשכה של אותה המשנה: 'תְּפִלָּה שֶׁל יָד אֵינָהּ מְעַקֶּבֶת שֶׁל רֹאשׁ, וְשֶׁל רֹאשׁ אֵינָהּ מְעַקֶּבֶת שֶׁל יָד'. מן ההקבלה הזאת אפשר להציע השערה סבירה שהיה אפשר להתגבר על היעדר התכלת במעט מאמץ ובסכום כסף מסוים, כמו שהיה אפשר (וכנראה כך היה גם בימי התנאים) לרכוש תפילה של ראש או של יד אם אחת מן השתיים התקלקלה או אבדה.

בתלמוד אנו מוצאים סימנים ברורים יותר לכך שבתקופת האמוראים היו קשיים בהשגת הצבע (או הצמר הצבוע). בחלק מן המקורות נראה כי הקושי נובע מנדירותו של החילזון שממנו מפיקים את הצבע. במנחות (מד ע"א) כתוב: 'תנו רבנן חלזון זהו גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים'. יחד עם זאת, יש בידינו עדות להשגת תכלת או חוטים הצבועים בתכלת מזמנו של רב אחאי, שהיה מאחרוני אמוראי בבל ומראשוני הסבוראים (ראו מנחות מג ע"א): 'מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב'. אולם מתקופת הגאונים ואילך כבר נעלם צבע התכלת ואינו נזכר בשאילתות. על סמך זה קבע הרב יצחק הלוי הרצוג כי 'היעלמות התכלת מן הפולחן היהודי חלה בין חתימת התלמוד (570 לספירה) וחיבור השאילתות (760 לספירה)'. (את דברי הרב הרצוג מצטט מנחם כשר במאמר 'תכלת בזמן הזה' בתוך 'ספר היובל לכבוד הרב דר. אליהו יונג למלאות לו שבעים שנה' בעריכת מנחם מנדל כשר, נחום לאם ושמואל אליעזר רוזנפלד, חלק עברי, ניו יורק, תשכ"ב, 1962, עמוד רטו ואילך; כאן, עמוד רמא).

מדבריו של רב שר שלום במאה התשיעית אנו לומדים שכבר בימיו לא הייתה התכלת אלא זיכרון היסטורי. בשו"ת הגאונים (שערי תשובה סימן קנט) הוא כתב: 'כשהיה תכלת בידי ישראל כשהיו מטילין ציצית לבגד היו עושים...'

עדות מבמדבר רבה, שהוא לכל הדעות אוסף מאוחר (איננו מוקדם מן המאה התשיעית וייתכן שחלקים ממנו אף מן המאה השלוש-עשרה), מאשרת שהתכלת נעלמה לגמרי: 'תעשה ולא מן העשוי, שלא יעשו מן נימין ויעשה מהן, אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה. אימת? כשהוא (צ"ל: כשהיה) תכלת ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגז' (במדבר רבה פרשה יז ד"ה (ה) 'ועשו לכם' וראו גם תנחומא המודפס פרשת שלח סימן טו ותנחומא בובר פרשת שלח סימן כט, עמוד 74). זיכרון השימוש בתכלת נשמר, אך הצבע עצמו נעלם מן השוק.

אגדות מאגדות שונות צצו כדי להסביר את היעלמותה של התכלת. בספרי דברים כתוב: 'אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור⁵ ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: 'פרנסתך במה?' אמר לי: 'מחלזון'. אמרתי לו: 'וכי מצוי הוא?' אמר לי: 'השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות (=חיות רעילות, אולי עכבישים) מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו'. אמרתי: 'ניכר שהוא גנוז לצדיקים לעתיד לבא.'"

באגדה אחרת מסופר שאפשר להשיג תכלת בעיר לוז 'שצובעין בה תכלת לכל ישראל' (בראשית רבה פרשה סט ד"ה 'וישכם יעקב', וראו גם סדר אליהו זוטא פרשה טז ד"ה 'ר"א אומר כופין'), אבל מהמשך הדברים ברור שלוז אינה עיר מציאותית: 'היא לוז שעלה סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, היא לוז שלא שלט בה מלאך המות מעולם'.

אפשר, אם כן, לסכם ולומר כי לאורך ימי הביניים ועד שנות השבעים של המאה התשע-עשרה זכר עם ישראל את דבר קיומה של התכלת, אך התייאש למעשה מלחדש את השימוש בה לפני ימות המשיח.

בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה, הסיק הרבי מראדזין, הרב גרשום חנוך הניך ליינר (1839-1890), לאחר מחקר מעמיק, כי התכלת הופקה מסוג מסוים של דיונון (דיונון הרוקחים), והקים בפולין מפעל להפקת הצבע ולאספקת חוטי ציצית הצבועים בצבע ה'תכלת'. על המפעל המחקרי והמעשי שלו, שלא הצליח לשכנע רבים, כתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין בספרו 'ערוך השולחן' משנת 1884 (אורח חיים ט: יב): 'ודע שזה שנים ספורות שאחד התפאר שמצא החלזון ועשה ממנו תכלת והמשיך

⁵ אזור שבו היה מצוי החלזון שממנו הופק צבע התכלת, ראו שבת כו ע"א: 'יוגבים – אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה'.

רודמן, תשובה בעניין הטלת פתיל תכלת בציצית בימינו

עמ' 6.

אחריו איזה אנשים אך לא היה לו שומע מגדולי הדור ומכלל ישראל ונתבטל הדבר עד כי יבוא גואל צדק בב"א (במהרה בימינו, אמן).

3. מה עושים במציאות שאין בה תכלת, ומה נחוץ כדי לחדש את קיום מצוות פתיל התכלת?

המשנה שעיינו בה לעיל כבר מתייחסת לשאלה של קיום מצוות ציצית ללא תכלת. היא קובעת, כזכור, כי 'אין התכלת (כלומר, היעדרותה של התכלת) מעכבת את הלבן'. לשיטת המשנה, שאין בה דעה החולקת על ההיגד ההוא (שאינו מיוחס לתנא מסוים), יש מצווה לקשור ציציות בארבע כנפות הבגד (בבגד המתאים לכך) גם אם אי אפשר להטיל בציצית פתיל אחד בצבע תכלת. כל הפתילים יהיו, אם כן, בצבע ה'לבן' הטבעי.⁶ אולם אין לראות בכך פטור גורף מקיום המצווה כהלכתה. והא ראייה: בהמשך המשנה, כפי שראינו גם כן לעיל, נקבע שגם מי שלעת עתה אין לו תפילה של יד עדיין מצווה להניח תפילה של ראש, ולהפך. לא יעלה על הדעת שאותו אדם שחסר לו אחד משני המרכיבים של מצוות התפילין, שאולי נחשבת מצווה אחת ואולי שתי מצוות, לא יתאמץ להשלים את החסר מהר ככל שאפשר.

גם בין הראשונים היו חכמים שעמדו על כך שהתכלת, החסרה מעולמם, היא עיקר המצווה. רבי זרחיה הלוי, בעל ספר המאור (1115-1186), כותב שלולא פסיקת הרי"ף, המביא מן הדיון התלמודי רק את הברייתא בשם רבי יוחנן בן נורי הגורס כי 'אין לו תכלת, מטיל לבן', היה הוא, רז"ה, פוסק כנראה, שללא התכלת, אי אפשר לקיים את המצווה כלל (ספר המאור, שבת יב ע"א):

והוי יודע שדעתנו נוטה שהתכלת מעכבת את הלבן והלבן את התכלת וכן נראה מדברי ר"י קיראה בעל הלכות ראשונות (ספר המוכר יותר בשם 'ספר הלכות גדולות') שלא כתב משנה זו 'והתכלת אינה מעכבת את הלבן' בהלכות ציצית שלו ומנהג קדמונינו הבאים אחרי הרי"ף לסמוך עליו כאשר ישאל איש בדבר האלהים וממנו פשט המנהג בינינו כמו שהוא נהוג היום ונחנו מה לחלוק

⁶ אפשר לפרש את הביטוי 'מעכבת' [ת] שבמשנה באופן שונה. התוספתא מאירה את הביטוי באור אחר: 'התכלת והלבן אין מעכבין זה את זה: מצוה שיקדים לבן לתכלת ואם הקדים תכלת ללבן יצא'. בקריאה זו של הקביעה המופיעה גם במשנה, מדובר לא בנוכחותם או בהיעדרם של שני הצבעים, לבן ותכלת, אלא בסדר הטלתם בבגד. הרמב"ם מציע קריאה שלישית של המשנה (בפירושו למשנה מנחות ד, א): 'ואמרו ש'הלבן אינו מעכב את התכלת' הוא שאם עשה ציצית בשלמות לבן ותכלת ונתגרדם הלבן ולא נשתייר ממנו משולשל כלום ונשתייר התכלת לבדו הרי יצא בו ידי חובתו'. אולם פירושים אלה לא נתקבלו להלכה, אלא לכלל הדעות ההלכה כפירוש רש"י למשנה בבבלי מנחות לח ע"א: "התכלת אינה מעכבת את הלבן" — ואע"ג דמצוה לתת תכלת ב' חוטיין בציצית כדמפרש לקמן אפי"ה אין זה מעכב את זה ואי עביד ארבעתן תכלת או ארבעתן לבן — יצא'.

ולשנות ועל כן אנחנו יוצאים בעקבי הראשונים.

לכל הדעות, זיהוי נכון של הידג' או החילזון שממנו הופקה התכלת המקראית הוא הצעד העיקרי הנחוץ לחידוש קיום מצוות פתיל התכלת. בספרות המדרשית ובספרות ההלכה של ימי הביניים אנחנו שומעים קולות של ייאוש באשר לאפשרות לגלות את זהות היצור הזה, כגון הרעיון המופיע בספרי דברים (המצוטט לעיל): שהחילזון 'גנוז לצדיקים לעתיד לבוא'.

ברוח דומה כתב הרמב"ם:

מצוות ציצית כוללת שני צווין, האחד שיהו ציציות בכנפי הטליתות (...). והציווי השני שיתן חוט צמר 'תכלת' כרוך על אותם הציציות וחוט זה נקרא תכלת והוא אמרו 'ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת' ואינו אצלינו היום לפי שאין אנו יודעים צביעתו, לפי שאין כל גון תכול בצמר נקרא 'תכלת' אלא תכלת מסויימת שאינה אפשרית היום, ולפיכך אנו עושים הלבן לבדו (פירוש למשנה בתרגומו של יוסף קאפח, סדר קדשים, עמוד פא).

רבי יעקב בן אשר כותב בטור אורח חיים תחילת סימן יא: 'מצות ציצית, בזמן שהיה תכלת, מצותן שיקח שני חוטין כפולים של צמר צבועין תכלת, ושני חוטין כפולים של צמר לבן או של פשתן'. על כך העיר רבי יוסף קארו ב'בית יוסף': 'והשתא דליכא תכלת מטילין לבן'.

כיצד, אם כן, בהיעדר התכלת, שהוא כאמור עיקר המצווה, אמורה להזכיר לנו הצפייה בציצית את כל המצוות כולן? כמענה לבעיה זו נוצרו שיטות נומרולוגיות שונות לספירת הקשרים, המרווחים וסיבובי החוטים בציציות העולים בגימטריה ל'ה' אחד' או למספר תרי"ג. מנהגים אלו הם תחליף לפתיל הצבוע בתכלת שאותו אנו אמורים לראות וכך להיזכר במצוות ה'.

4. תגליות בעשורים האחרונים שאפשרו את חידוש הפקת התכלת

הרב יצחק הלוי הרצוג, לימים הרב הראשי לישראל, כתב בהיותו רב צעיר בלונדון עבודת דוקטור על שאלת התכלת. הוא הגיע למסקנה שהרבי מראדזין טעה בזיהוי החילזון והציע לזהות את התכלת עם סוגים מסוימים של חילזון ימי (ארגמון קהה קוצים Murex Trunculus או ארגמון חד קוצים Murex Brandaris), שחוקרי תרבויות הים התיכון בעת העתיקה המאוחרת זיהו אותם כמקור לצבעים כחול וסגול בימים ההם. אולם בסוף מחקרו של הרצוג עדיין נותרה תעלומה: הצבע שהופק מחלזונות אלו היה גוון של סגול ולא צבע כחול הדומה לים או לרקיע, כאמור במדרש.

המחקר בתחום הזה התחדש בעשורים האחרונים של המאה העשרים בישראל.⁷ באופן מקרי לגמרי גילה חוקר הצבעים פרופ' אוטו אלסנר ממכללת שנקר שלאחר חשיפה לאור השמש, הצבע שאפשר להפיק מבלוטה מסוימת בגופו של הארגמון קהה הקוצים הופך מסגול ('ארגמן' בלשון המקרא) לכחול ('תכלת'). עם גילוי החילוץ הושלם תצרף הפקת התכלת. בחפירות ארכיאולוגיות כבר נתגלו בחופי לבנון וארץ ישראל (ראו הטיול בחוף צור שבאגדה לעיל) ערמות גדולות של קונכיות החילוץ, שדרך החור שנקדח בהן הוציאו את הבלוטה המכילה את חומרי הצבע. על מטבעות עבריות מימי מרד בר כוכבא מופיעים תיאורים של ארגמון קהה קוצים, ובחוף דור נמצאו גם שרידים של בתי מלאכה עתיקים להפקת הצבע. בברייתא במנחות (מד ע"א) שראינו לעיל כתוב 'חלזון זהו גופו דומה לים', ואכן אחד הצבעים בקונכיית הארגמון קהה הקוצים הוא כחול. עובדות אלה ונוספות מסירות כל ספק שהתכלת העתיקה שעליה מדובר במקרא הוא זה שהופק מהארגמון קהה הקוצים. מפעל עמותת 'פתיל תכלת' בפאתי כפר אדומים מפיק היום את הצבע (לעת עתה באופן בלעדי) ומשווק ציציות שבהן פתיל תכלת מן הסוג שחז"ל קבעו שבו מקיימים את המצווה שבתורה.

5. תגובות וגישות בעקבות הגילוי מחדש של התכלת המקראית: כיצד יש לנהוג כיום

לאורך הדורות התפתחה השקפה הלכתית הרואה כנורמה הטלת פתילי לבן בלבד. דוגמה להשקפה זו היא דבריו של רבי בנימין זאב מארטה (המאה הששעשרה) בשו"ת בנימין זאב (סימן קצה):

ואל ידמה לך מי שעושי ציצת לבן דעדין נשאר מהמצוה ואינה מצוה שלמה בשביל שאינו עושה אותה תכלת ותדמהו כמו מי שמניח תפילין של יד לבד או תפילין של ראש לבד דהת' בתפילין כשמניח א' מהם עשה מצוה א' ומשייר מצוה אחר דהיינו התפלה השניה אבל בציצית אפילו שאינו משים תכלת בו עושה מצוה שלימה במהות עצמותה זולת שאינה צבועה מתכלת וזה אינו מעכב את זה...!

איננו שומעים כאן אפילו הד קלוש לתקווה לגלות מחדש את התכלת ולשוב לקיים את הרכיב הזה במצוות הציצית.⁸

⁷ סיפור תולדות התכלת, גילויה, וחינוש הפקתה בארץ ישראל מתואר בלשון השווה לכל נפש בספרם המרתק של ברוך סטרמן וג'ודי טאובס סטרמן, 'לטעום מהשמיים: מדוע חיפשו היהודים את צבע התכלת' (תל אביב, 2013).

⁸ גישה זו שונה מהגישה הסוברת שיש שתי מצוות נפרדות: מצוות הציצית ומצוות פתיל התכלת, כגון המחלוקת על התפילין. דעה כזאת, שהייתה מסבירה בצורה פשוטה מדוע אין התכלת מעכבת את הלבן, לא נתקבלה אף פעם. בספרי זוטא (על ספר במדבר טו, לט) כתוב: "והיה לכם לציצית" –

לאחר יותר מאלף שנות הסתגלות להיעדרה של התכלת, עוררו הניסיונות לחדש את המצווה התנגדות מכמה סוגים. אף לפני הניסיון של הרבי מראדזין לחדש את הפקת התכלת העלו חכמים שאלות רבות.

דעה אחת בוויכוחים המתמשכים ראתה בהיעדר התכלת מצב מקובל שאין צורך לערער עליו, כפי שראינו לעיל. בעל 'פני יהושע', יעקב יהושע פלק (1680-1756), הגדיר את התכלת הגדרה חדשה ונועזת; מעתה התכלת איננה מצווה מן התורה או אחד משני הציוויים במצוות הציצית, אלא אפשרות להידור המצווה בלבד: 'אליבא דהלכתא דהא קי"ל תכלת אינו מעכב את הלבן ובדיעבד יוצא בלבן לחוד והתכלת דכתיב באורייתא היינו למצוה מן המובחר'. (פני יהושע בבא מציעא סא ע"ב ד"ה 'מיהו').

היה אפילו מי שטען שהיעלמות התכלת מהווה חלק מן התוכנית האלוהית לתולדות עם ישראל. ר' חיים בן עטר, בפירושו 'אור החיים' (על במדבר טו, לח), מבחין ברמז להתפתחות זו כבר בפרשת ציצית שבתורה:

ונתחכם ה' ואמר לדורותם קודם זכרון התכלת לומר שהלבן לדורותם אבל תכלת כשאינו בנמצא אין חיוב בו, והגם שהתכלת אינו מעכב את הלבן ולא הלבן את התכלת, אף על פי כן הלבן הוא בנמצא לדורות בלא הפסק, מה שאין כן התכלת.

גישה זו משתקפת בתשובתו של הרב חיים דוד הלוי, מן המחצית השנייה של המאה העשרים (מקור חיים השלם, ח"א, פרק יט, עמודים 87-88):

'ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם לדורותם'. זה הנקרא לבן והוא ממין הבגד, עליו אמרה תורה 'לדורותם', שזאת מצוה שאינה נפסקת לדורות עולם אבל על פתיל התכלת לא נאמר 'לדורות' לרמוז שזה עתיד יהיה להיפסק והמצוה לדורות נמשכת ואינה בטלה.

ייתכן שאפשר להבין מדבריו אלה שאין כל דחף או צורך לחדש את פתיל התכלת, אולם בסדרה העממית שלו 'עשה לך רבי' כתב הרב למי ששאל על פתיל התכלת (מן הסתם על זאת של חסידי ראדזין): 'מי שיכול להטיל תכלת בציציותיו אף לכתחילה ראוי לעשות כן (...). שאם תכלת זאת אמיתית היא הרי מקיים הוא מצוה כתיקנה,

יכול שהן שתי מצוות מצות תכלת ומצות לבן? ת"ל: 'והיה לכם לציצית' - מצוה אחת היא ואינה שתי מצוות' (וראו גם ספרי במדבר טו: סז, על במדבר טו, לט). בשורש יא בתחילת ספר המצוות הרמב"ם מסביר כי אין למנות מרכיבים שונים במצווה אחת כמצוות נפרדות, והוא מציע את מצוות ארבעת המינים כדוגמה. הוא מתייחס שם בפירוש למצוות ציצית ומביא את דברי המכילתא (וראו גם מצוות עשה יד).

ואם לאו לא גרע מלבן בעלמאי (עשה לך רב, כרך ח, סימן א, עמודים יז-יח).

דעה רווחת בעת החדשה היא שללא מסורת העוברת מדור לדור אי אפשר לזהות בוודאות את החילזון ולכן אי אפשר לקיים את מצוות פתיל התכלת לפני ימות המשיח. הרב יוסף דב סולובייצ'יק, בכיר הרבנים של האורתודוכסיה המודרנית בצפון אמריקה במאה העשרים, כתב בספרו 'שיעורים לזכר אבא מארי ז"ל' (עמוד רכח) על הוויכוח שהתנהל בין הרבי מראדזין ובין סבו של המחבר, מחבר הספר 'בית הלוי':

ידוע מה שאירע בין זקני הגאון רבי יוסף דב הלוי ובין הגאון האדמו"ר מראדזין בנוגע לתכלת שבציצית, שהרבי מראדזין חידשה וציוה לכל חסידיו להטיל תכלת בציציותיהן. האדמו"ר ניסה להוכיח על יסוד הרבה ראיות כי הצבע הזה הוא באמת התכלת. הבית לוי טען כנגד ואמר שאין ראיות וסברות יכולות להוכיח שום דבר במילי דשייכי למסורת של שאל אביך ויגדך, שם אין הסברה מכריעה כי אם המסורת עצמה. כך ראו אבות וכך היו נוהגים וכך צריכים לנהוג הבנים. עכ"ל.

אולם אפילו תלמידים מובהקים של הרב סולובייצ'יק (בן המאה העשרים) מוכנים היום להודות בכך שאין ספק באשר לזיהוי החילזון. בשנת 1996 פורסם קובץ הרצאות שנישאו בכנס בנושא התכלת. הכנס נערך בישיבה אוניברסיטה בניו יורק, מוסד שהרב סולובייצ'יק לימד בו בעצמו והסמיך בו יותר מאלפיים רבנים. הרב משה דוד טנדלר, אחד הדוברים, אמר כי על סמך מה שכתב סבו של רבו בספר 'בית הלוי', הרי שיתכן כי ימצאו די ראיות לזיהוי חילזון התכלת, ובמקרה כזה 'אפשר לקיים מצות פתיל תכלת כשנים קדמוניות' (משה דוד טנדלר, 'מסורת: מתיר או מברר? זיהוי התכלת' בתוך הספר 'התכלת: מצוה והתחדשותה' בעריכת אברהם כהן, ניו יורק תשנ"ז).

נגד חיוב הטלת פתיל תכלת מן החילזון נטענו גם כמה טענות המבוססות על שיקולים חברתיים וכלכליים. רב חרדי בארצות הברית כתב לקראת שלהי שנות התשעים של המאה הקודמת, לאחר פרסום התגליות המשמעותיות ולאחר הקמת מפעל עמותת 'פתיל תכלת':

כבר דברתי עם כמה גדולי ישראל וביקשו ממני להביא להם ציצית עם תכלת, ושאלו בתורת ספק הם רוצים ללבוש תכלת עכ"פ פעם אחת בימי חייהם, אבל אינם רוצים לפרסם זה מחמת המחלוקת. עוד דברתי עם אחד מזקני וגדולי הדור, ואמר לי שבאו להחפץ חיים ז"ל וביקשו ממנו שיחווה דעתו בעניין התכלת, אמר שהוא זקן מדאי ואין לו כח להיכנס למחלוקת, ואני אינני החפץ חיים אבל זקן הנני וגם לי אין כח. (הרב מרדכי אברהם כ"ץ, אב"ד קהל אברכי יתורה ודעת' בבורו פארק, ניו יורק. נתפרסם ב'קובץ אור ישראל' שע"י מוסדות

ווילעדניק, ניו יורק, גיליון י" (נצפה באתר עמותת 'פתיל תכלת').

בקהילותינו, שאינן דוגלות בשמרנות לשמה, אין צורך להירתע מהכנסת שינויים בקיום המצוות. אדרבה, נוכל להתגאות בפתיחות הידועה שלנו לשינויים הנסמכים על המחקר המדעי-היסטורי ובעניין הנדון להחמיר דווקא, ולא להקל, וכך ולהחזיר עטרה ליושנה.

הרב כ"ץ הוסיף טיעון אחר ששמע מפי אחרים, באשר לספק בזיהוי הנכון של מקור התכלת. הוא כותב: 'ועוד אמר שהנה האדמו"ר מראדזין בא ואמר שמצא התכלת, והיום אחר מאה שנה באים ואומרים שטעה ויש חלזון אחר שהוא התכלת, וא"כ מנלן שבעוד מאה שנה לא יאמרו גם על זה שהוא טעות?' (שם). לטענה זו יש להשיב: ספקא דאורייתא לחומרא. זיהוי החלזון מוטל בספק לא על סמך ראיות נגד, אלא אך ורק על סמך העיקרון שכל ממצא מדעי הוא ארעי. לכן יש בוודאי מקום להחמיר במצוות פתיל התכלת.

כמה דוברים מהססים להכריז על חובה להטיל פתיל הצבוע בתכלת מן הארגמן קהה הקוצים בכל הציציות מפאת הדאגה למעמסה הכלכלית הכרוכה ברכישת ציציות כאלה, במיוחד בעבור משפחות גדולות שבהן כל הגברים והנערים לובשים טלית קטן. טענה אחרת הייתה כי עלייה חדה בביקוש למוצר שאינו מצוי בשפע במקומות רבים צפויה להעלות את מחירו מעל ומעבר לאפשרי בעבור רוב היהודים, ואם כן, רוב שומרי המצוות ייחשבו לחוטאים שאינם מקיימים את מצוות הציצית כהלכתה. טענה זו אינה חסרת בסיס, אולם אפשר להגדיל את ההיצע בד בבד עם העלייה בביקוש. כמו כן אפשר להציע מעבר איטי ומדורג מציציות לבנות לציציות עם פתיל תכלת על מנת שלא לגרום לחוסר איזון קיצוני בין הביקוש וההיצע.

לעניות דעתי, הגענו לעת שבה אפשר לממש את דבריו של הרב יהודה ירוחם פישל פרלא (1846-1934). בפירושו לספר המצוות של רס"ג הוא מבאר את דברי המשנה שהתכלת אינה מעכבת את הלבן. להבנתו אין זאת אלא כדי שלא תיבטל מצוות העשה של הלבן בשעה שאין תכלת, 'אבל כשיש לו ודאי נהי דבלבן עבד מצוה מכל מקום אסור ללבוש הבגד, דהו"ל כמבטל עֲשֵׂה דתכלת בידיים'.

על כך אפשר להוסיף את דבריו של הרב מנחם כשר (ראשית שנות השישים של המאה העשרים), בעל 'תורה שלמה' (ראו כשר, 'תכלת בזמן הזה', עמוד רנח):

נראה בזמנינו יש מצוה על אלה שהיכולת בידם לחקור ולדרוש ולחפש במימי ארץ ישראל אחרי מין חלזון עם נרתיק באופן שיהי לו כל הסימנים שזכרו בחז"ל וכפי שהתבארו בספרי אדמו"ר הראדזין ז"ל ובמאמריו של הגרי"א הרצוג, ז"ל, ואם בסייעתא דשמיא ימצאו מין כזה, שלא יהיה בו שום פקפוק,

אז יהיה מקום לגדולי התורה לדון שוב על אפשרות של חידוש קיום מצוה זו."'

6. סיכום ומסקנה

פתיל התכלת בציצית הוא עיקר המצווה. דווקא את פתיל התכלת אנחנו מצווים לראות ובעקבות כך להיזכר בכל מצוות ה' על מנת לעשותן. ההלכה מצאה דרך להמשיך את קיום מצוות ציצית גם ללא פתיל התכלת כאשר לא הייתה התכלת בהישג יד, אך מימי המשנה ואילך מעולם לא התבטלה מצוות הטלת פתיל התכלת בציצית. כבר בשלושים שנה אפשר לרכוש חוטים לציצית הצבועים בתכלת הדרושה לפי חז"ל. רק מי שמטיל פתיל תכלת מן הסוג הנכון (המופק בינתיים אך ורק בידי עמותת 'פתיל תכלת') מקיים את מצוות הציצית כהלכתה.⁹

אם מפאת שיקולים כלכליים או מעשיים אי אפשר לקיים את המצווה כהלכתה, אפשר ללבוש בגד שיש בו ציצית ללא צבע התכלת. כך, לדוגמה, מי שיורדת לפני התיבה בבית הכנסת ומוצעת לה טלית עם ציציות לבנות בלבד, תברך 'להתעטף בציצית' ותצא ידי חובתה בציצית זו. כך ימשיך לעשות גם מי שטרם הספיק להטיל פתיל תכלת בכל אחת מציציותיו.

בישיבת ועד ההלכה ביום י"ד בטבת תשפ"א (29.12.2020)

הצביעו בעד קבלת התשובה: הרבנים שלמה זכרוב, גיל נתיב ופרץ רודמן

נמנעו: הרבנים דיאנה וילה, ארי חסיד ואבי נוביס-דויטש.

⁹ קיימות בספרות ההכלה לאורך הדורות כמה וכמה שיטות להטלת פתיל התכלת בציצית ואין לנו בסיס להעדפת האחת על-פני השנייה. כל אחד רשאי לבחור לפי אמת מידה אסתטית או לפי כל שיקול אחר כיצד לשבץ בציצית שלו פתיל תכלת.